

INHOUD

Inleiding: ‘Wordt een slachting van Joden de volgende Europese gruwel?’	9
Een opmerking over bronnen, getallen, data en plaatsnamen	29

DEEL I: OORLOG EN REVOLUTIE

MAART 1881-DECEMBER 1918

1 De laatste jaren van het Russische tsarenrijk	41
2 De revoluties van 1917	55
3 De centrale Rada van Oekraïne	70
4 Van het Hetmanaat naar het directoraat	85

DEEL II DE OEKRAÏENSE VOLKSREPUBLIC

DECEMBER 1918-MAART 1919

5 De pogrom van Ovroetsj	107
6 De pogrom van Zjytomyr	120
7 De pogrom van Proskoeriv	149
8 De tweede pogrom van Zjytomyr	172

DEEL III MACHTSVACUÛM
MAART 1919–AUGUSTUS 1919

9 De Entente	185
10 Krijgsheren	207
11 Maanden en dagen	238
12 Polen en Oekraïne op het wereldtoneel	255

DEEL IV DE OVERWINNING VAN HET BOLSJEWISME
AUGUSTUS 1919 – MAART 1921

13 Het vrijwilligersleger	269
14 De pogrom in Tetijev	300
15 De Pools-Russische oorlog	314

DEEL V DE NASLEEP
1921-1941

16 Vluchtelingen	333
17 Het Proces-Schwarzbard	359
18 Het interbellum in Oekraïne	372
19 Het begin van de Holocaust	385
Woord van dank	409
Noten	413
Register	495

INLEIDING

‘Wordt een slachting van Joden
de volgende Europese gruwel?’

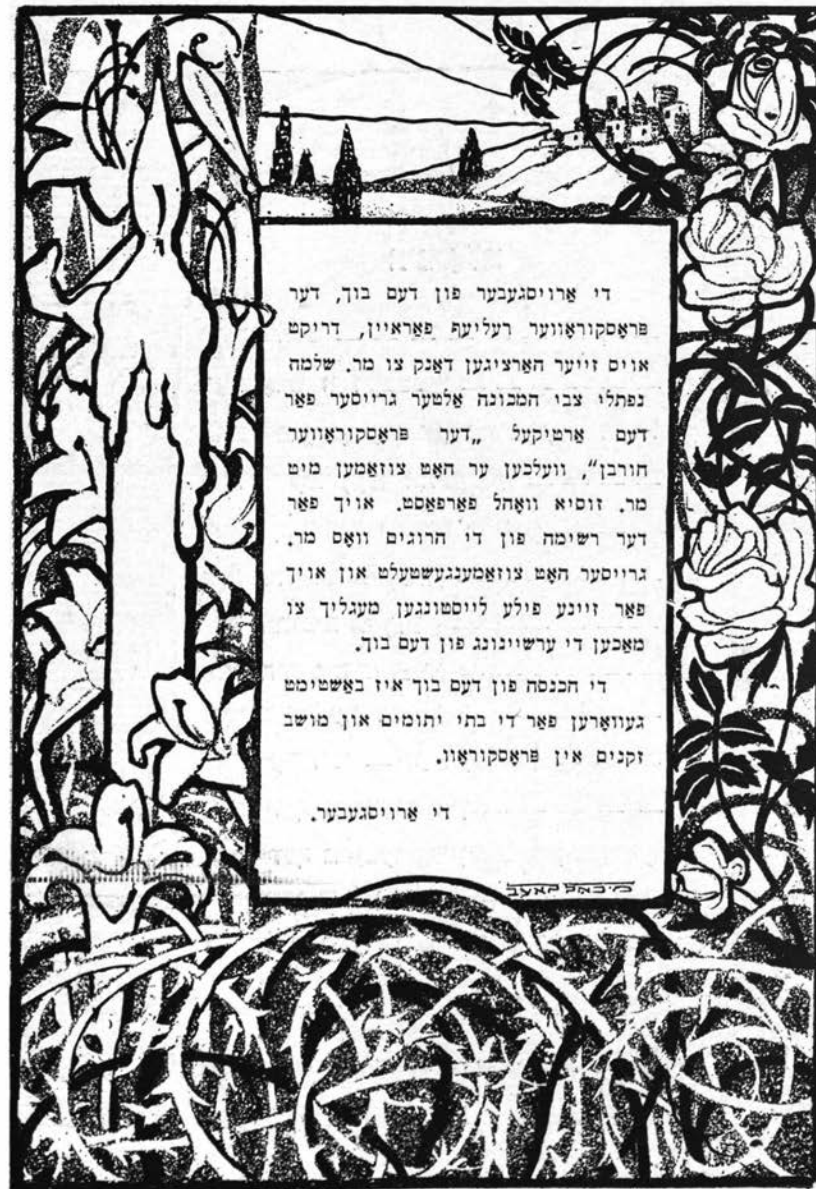
In de jaren na de Holocaust begonnen overlevenden over de hele wereld herdenkingsboeken samen te stellen, één boek voor elke stad en elke plaats. Deze literaire monumenten voor vernietigde gemeenschappen waren het behoud van lokale verhalen en documenteerden de namen van slachtoffers om de herinnering levend te houden. Als historicus van het Oost-Europese Jodendom heb ik al lang waardering voor de manier waarop de gedenkboeken inzicht verschaffen in de alledaagse ritmes van het gewone leven. In deze boeken delen de bijdragers anekdotes over de plaatselijke scholen, het brandweerkorps, de voetbalclub of de zionistische jeugdgroep. Ze schilderen het portret van de lokale bekende personen, wier faam zich slechts uitstrekte over de korenvelden rond hun plaatsje: een favoriete leraar, een gerespecteerde rabbijn, het gemeenteraadslid of de waterdrager die iedereen kende. Ze documenteren kleine en grote gebeurtenissen: het tijdstip dat een Joodse soldaat terugkeerde uit de Russisch-Japanse oorlog, de keer dat er een reizende theatergroep uit Odessa naar het plaatsje kwam, de datum dat de herberg van Yankl Friedman afbrandde, de dag dat de nazi's arriveerden.

Zulke gedenkboeken zijn echter niet alleen geschiedenissen van de vooroorlogse periode; het zijn ook voorgeschiedenissen van de

oorlog zelf. Neem bijvoorbeeld het gedenkboek uit de stad Proskoeriv, gelegen in het huidige Oekraïne. De titel van het boek, *Choerbn Proskoerov*, beschrijft de rampspoed die de stad moest doorstaan. Het Jiddische woord *choerbn* ('vernietiging'), een term die is afgeleid van het Hebreeuwse *hurban*, duidt de vernietiging aan van de twee bijbelse tempels in de 6de eeuw v.Chr. en de 1ste eeuw n.Chr. – de oercatastrofes van het Joodse volk – en wordt sindsdien gebruikt om een reeks andere rampen te beschrijven, van aardbevingen tot het zinken van de Titanic. Na de Tweede Wereldoorlog werd het algemeen opgevat als verwijzing naar het lot van het Europese jodendom onder de nazi's.

Zoals typerend voor herdenkingsboeken begint *Choerbn Proskoerov* met een opdracht: 'Ter nagedachtenis aan de heilige zielen die zijn omgekomen tijdens de verschrikkelijke slachting die de Joden van Proskoeriv overkwam.' Het frontispice toont een veelvoorkomend beeld in de Holocaust-kunst, een enkele herdenkingskaars en een rozenstruik met doornige stengels die aan prikkeldraad doen denken. Een landschap van glooiende velden onder een stad op een heuvel suggereert het liefelijke platteland rond Proskoeriv, met vlas- en tarwevelden en boomgaarden met kersen en pruimen. Zoals in veel van dergelijke gedenkboeken is de tekst geschreven in het Jiddisch en Hebreeuws en bevat het een voorwoord van een bekende stadgenoot, in dit geval de folklorenkenner Avrom Rechtman. Er zijn de gebruikelijke verhalen van lokale persoonlijkheden en gemeentelijke instellingen. Het boek besluit met de namen van de martelaren, een lijst van dertig pagina's.

Wat de *Choerbn Proskoerov* echter anders maakt, is dat die in 1924 werd geschreven – negen jaar voordat Hitler aan de macht kwam en vijftien jaar voor het begin van de Tweede Wereldoorlog.¹ Het herdenkt een andere *choerbn*, een andere holocaust. Of misschien is het juist om te zeggen: het echte begin van dezelfde Holocaust. De vernietiging van Proskoeriv voltrok zich een jaar na de oprichting van een Oekraïense staat die verregaande vrijheden en nationale autonomie beloofde aan de Joodse minderheid, en drie maanden na de wapenstilstand van 11 november 1918, die een einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog. Afgevaardigden van 32 landen waren net in Parijs bijeengekomen om de verdragen uit te werken die formeel een eind zouden maken aan wat H.G. Wells omschreef als

Titelblad van de *Choerbn Proskoerov*

‘de oorlog die een einde zal maken aan de oorlog’.² Ondertussen vermoorden 2100 kilometer naar het oosten, op de middag van 15 februari 1919 Oekraïense soldaten meer dan duizend Joodse burgers in wat destijds misschien wel de dodelijkste gewelddadige uitbarsting was die het Joodse volk overkwam in zijn lange geschiedenis van onderdrukking.

Het bloedbad in Proskoeriv was geen geïsoleerd voorval. Tussen november 1918 en maart 1921, tijdens de burgeroorlog die volgde op de Eerste Wereldoorlog, werden meer dan duizend anti-Joodse rellen en militaire acties, beide gewoonlijk pogroms genoemd, gedocumenteerd in ongeveer vijfhonderd verschillende plaatsen in wat nu Oekraïne is maar dat destijds omstreden gebied was tussen Russische, Poolse, Oekraïense en multinationale sovjet-opvolgers van het Russische en Oostenrijks-Hongaarse rijk.³

Dit was niet de eerste golf pogroms in het gebied, maar de omvang ervan overschaduwde eerdere gewelddadige uitbarstingen wat het aantal deelnemers, het aantal slachtoffers en de graad van barbaarsheid betrof. Oekraïense boeren, Poolse stedelingen en Russische soldaten beroofden hun Joodse burens ongestraft en stalen eigendommen

waarvan ze vonden dat ze er recht op hadden. Gewapende militanten rukten – met de instemming en steun van grote delen van de bevolking – de baarden van Joodse mannen af, scheurden Thorarollen uit elkaar, verkrachtten Joodse meisjes en vrouwen, en martelden in veel gevallen Joodse stedelingen voordat ze hen op marktpleinen verzamelden en met hen naar de rand van de stad marcheerden om ze neer te schieten. Bij minstens één gelegenheid sloten opstandige strijders Joden op in een synagoge en staken ze het gebouw in brand. Bij de grootste van de anti-Joodse slachtpartijen kwamen meer dan duizend mensen om het leven, maar de overgrote meerderheid betrof veel kleinere zaken: meer dan de helft van de incidenten leidde alleen tot materiële schade, letsel en hoogstens enkele doden. De aantallen zijn omstreden, maar volgens een voorzichtige schatting werden tijdens de rellen 40.000 Joden gedood en kwamen nog eens 70.000 later om door hun verwondingen, of door ziekte, honger en kou als direct gevolg van de aanslagen. Sommige waarnemers kwamen tot een getal dat dichterbij de 300.000 slachtoffers lag. Hoewel dat hogere cijfer waarschijnlijk overdreven is, zijn de meeste historici het er tegenwoordig over eens dat het totale aantal pogrom-gereleerde dodelijke slachtoffers binnen de Joodse gemeenschap tussen 1918 en 1921 ruim honderdduizend bedroeg. Van nog veel meer mensen werd het leven verwoest. Ongeveer 600.000 Joodse vluchtelingen werden gedwongen over de internationale grenzen te vluchten en miljoenen meer raakten binnenslands ontheemd. Ongeveer twee derde van alle Joodse huizen en meer dan de helft van alle Joodse bedrijven in de regio werden geplunderd of verwoest. De pogroms hebben de getroffen gemeenschappen voor minstens een generatie lang getraumatiseerd en leidden overal in de wereld tot verontrusting.

Ik had altijd gedacht dat de Holocaust gewoon ondenkbaar was voordat hij plaatsvond: dat het voor mensen onmogelijk was om er een voorstelling van te hebben, om hem te voorspellen of er voorbereidingen voor te treffen. Mijn vader, wiens overlevingsverhaal de grondslag was van mijn vroege kennis van de Holocaust, benadrukte hoe ‘normaal’ alles voordien leek. Hij leefde het leven van de hogere middenklasse van Boedapest, genoot tot aan de nazi-invasie in Hongarije van maart 1944 van schermlessen en familievakanties aan het Balatonmeer. Evenzo hadden de bekendste slachtoffers van

de Holocaust pas enkele jaren na het begin van de oorlog hun eerste confrontaties met genocidaal antisemitisme. Anne Frank dook in juli 1942 onder en de Gestapo ontdekte haar onderduikplek in het Achterhuis in augustus 1944. Elie Wiesel meldt dat hij al in 1941 voor het eerst geruchten over bloedbaden hoorde, maar hij werd pas in mei 1944 gedeporteerd naar Auschwitz vanuit het getto Sighetu Marmatiei, dat een paar weken eerder was opgezet. Veel populaire beschrijvingen van de Holocaust benadrukken op dezelfde manier het plotselinge en onverwachte van wat er gebeurde. Wanneer ik mijn studenten bijvoorbeeld meeneem naar het Holocaust Memorial Center in Farmington Hills, Michigan, betreden ze de tentoonstelling in een grote open ruimte vol met Joodse rituele voorwerpen en foto's van het Joodse dagelijks leven in Europa, wat getuigt van een uitbundig, diepgeworteld bestaan. Dan, als ze een hoek omslaan, zien ze een enorm portret van Adolf Hitler opdoemen boven een lange gang die afdaalt naar de volgende tentoonstellingsruimte. De indruk die wordt gewekt is dat Hitler uit het niets verscheen, zonder enige hint van de naderende apocalyps.

Er is echter duidelijk bewijs dat de moord op zes miljoen Joden in Europa al minstens twintig jaar voordat hij werkelijkheid werd niet alleen denkbaar was maar ook gevreesd werd als een scherpomlijnde mogelijkheid. Op 8 september 1919 deed de *New York Times* bijvoorbeeld verslag over een congres in Manhattan dat gehouden werd als protest tegen het bloedvergieten dat toen gaande was in Oost-Europa. OEKRAÏENSE JODEN STREVEN NAAR EEN EINDE VAN DE POGROMS, luidde een kop; DEELNEMERS AAN MASSABIJEENKOMST VERNEMEN DAT 127.000 JODEN ZIJN GEDOOD EN 6 MILJOEN GEVAAR LOPEN. Het artikel eindigde met het citeren van Joseph Seff, voorzitter van de Federation of Ukrainian Jews in America: 'Dit feit, dat de bevolking van zes miljoen zielen in Oekraïne en in Polen in woord en daad is duidelijk gemaakt dat ze compleet zal worden uitgeroeid – dit feit presenteert zich voor het oog van de hele wereld als de allerbelangrijkste kwestie van de dag van vandaag.'⁴

Een paar maanden voordat de *New York Times* waarschuwde voor de uitroeiing van de Joden in Oost-Europa, plaatste de *Literary Digest* een artikel over de onrust in Rusland, Polen en Oekraïne met de kop ZAL EEN SLACHTING VAN JODEN DE VOLGENDE EUROPESE GRUWEL ZIJN? Deze angsten werden verwoord in een uitgebreid

The New York Times rapporteert over pogingen om de pogroms in Oekraïne te beëindigen, 8 september 1919]

rapport van het Russische Rode Kruis dat onderkoeld concludeerde: 'De taak die de pogrombeweging zichzelf stelde was om Oekraïne van alle Joden te bevrijden en dit in veel gevallen uit te voeren door de massale fysieke uitroeiing van dit ras.'⁵ De Amerikaans-Joodse anarchist Emma Goldman, die een groot deel van 1920 in de regio doorbracht, schreef over een 'literair onderzoeker' die ze in Odessa ontmoette. Deze had materiaal verzameld over de pogroms in 72 steden. 'Hij geloofde dat de door de pogroms geschapen atmosfeer de anti-Joodse geest versterkte en op een dag zou uitlopen op de massale slachting van de Joden,' schreef Goldman.⁶ De *Nation* noemde een artikel uit 1922 over de pogroms in Oekraïne DE MOORD OP EEN RAS, alsof ze op zoek was naar een frase om te beschrijven wat later 'genocide' zou worden genoemd. De Russische Joodse historicus Daniël Pasmańnik schreef in 1923 in Parijs de waarschuwing dat het door de burgeroorlog ontketende geweld zou kunnen leiden tot 'de fysieke uitroeiing van alle Joden'.⁷ De Eerste Wereldoorlog en de ineenstorting van de sociale orde hadden de maatschappij onmenselijk en een neiging tot barbarij en bloedvergieten aangewakkerd.⁸ Het afslachten van meer dan honderdduizend Joden en de complete verwijdering van Joden uit afzonderlijke stadjes voedden het idee dat op een dag de Joden in hun totaliteit zouden kunnen worden vernietigd.

Tijdens het interbellum omschreven Joden het geweld van de pogroms niet alleen als een catastrofe, ze handelden er ook naar. Ze ontvluchtten met miljoenen de bedreigde regio en veranderden de demografie van het wereldjodendom radicaal. Ze richtten verreikende filantropische en zelfhulporganisaties op. Ze lobbyden bij de grote mogendheden en drongen er bij de nieuw opgerichte staten Polen en Roemenië op aan wetsartikelen te accepteren die de rechten van minderheden in hun grondwet zouden garanderen. Ze koloniseerden nieuwe gebieden en legden de basis voor de oprichting van een Joodse staat in Palestina. Ze herdachten de pogroms in klaagliederen en kunst. In de Sovjet-Unie, een van de staten die ontstonden in de geteisterde regio, sloten ze zich uitdrukkelijk aan bij het ambtenarenapparaat, de overheidsbureaucratie en het justitieel apparaat om te voorkomen dat dergelijke gruweldaden ooit nog zouden plaatsvinden en om de daders voor het gerecht te brengen. Ze gingen ook tot actie over, alleen en groepsgewijs, om te voorkomen wat volgens de rotsvaste overtuiging van velen een catastrofe zou zijn.

Deze acties zorgden voor argwaan jegens de Europese Joden. Hun wanhopige bewegingen werden gezien als een bedreiging voor wat de Amerikaanse president Woodrow Wilson had gehoopt dat het een 'rechtvaardige en veilige vrede' zou zijn. De honderdduizenden Joodse vluchtelingen die in Parijs, Berlijn, Wenen, Boedapest en Warschau aankwamen, waren een belasting van de hulpbronnen van deze door de oorlog uitgeputte steden. Demagogische propagandisten en pamfletschrijvers wakkerden de angst aan dat de Joodse nieuwkomers heimelijke bolsjewieken konden zijn. Daardoor ontstond er een wereldwijde angst voor 'het rode gevaar' en werd de weg vrijgemaakt voor de opkomst van rechtse politieke bewegingen. Regeringen reageerden door nieuwe verordeningen uit te vaardigen voor hun grenzen; Roemenië, Hongarije, Polen, Duitsland, de Verenigde Staten, Argentinië en Brits Palestina – de landen waar de meeste Joodse vluchtelingen naartoe vluchtten – herzagen elk hun immigratiebeleid om verdere Joodse immigratie uit te sluiten en om zichzelf te isoleren van de bolsjewistische dreiging. De pogroms hadden de Joden tot 'het belangrijkste probleem van de wereld' gemaakt, zoals Henry Fords tirade *The International Jew* het in 1920 stelde.

Een advertentie voor een speciale editie van de *Literary Digest*: 'Wordt een slachting van Joden de volgende Europese gruwel?'

Will a Slaughter of Jews Be Next European Horror?

While the sporadic persecutions and massacres of Jews in Russia, Poland, Rumania and the Ukraine, already reported, are distributed in themselves, they are just scattered sparks compared to the conflagration some observers foresee. That William G. Shepherd, in a Paris dispatch to the *New York Evening Post* says that not only leading Jews in France, but even notable Russian authorities, including Kerensky, "admit the possibility that the next Russian horror will consist of attacks on Jews." In the course of a dispatch from Paris a correspondent to the *New York Day*, a Jewish paper, says regarding the massacres in the Ukraine that "the purpose is apparently to exterminate the entire Jewish population."

Regarding the reported persecution of Jews in Poland, Rev. Dr. H. Pereira Mendes, of New York, declares that that country "is now at the bar of the world's judgment, for the world has to choose between Turkish atrocities in Armenia, German atrocities in Belgium, and Polish atrocities in Poland."

Paris in New York, and the new Polish Premier Paderewski, deny that pogroms have occurred in Poland, and American Jews charge as well. Polish and anti-Polish propaganda is rampant. The Polish Information Bureau cites Dr. Vernon Kedge, recently returned to New York from Poland, who in an interview published in the *New York Times* stated that while "there were constant rumors of afflictions of one kind and another between the Jews and the Poles," he did not find evidence of any widespread massacres.

American readers will be interested in this striking article in **THE LITERARY DIGEST** for June 7th, which presents various articles on a very interesting situation. Other important news articles are:

Will the United States Accept Mandate to Rule Turkey?
The Harsh Conditions Which Such an Assumption Presents and Public Opinion Lays the Subject From All Quarters

Harry Hawker, the Britisher Who Took Chances Like a Yank
"Danger" of a Greater Poland
Reviling and Defending the Stage
Canada's Refuge for Sea-Birds
Oil From Burs
Jugo-Slavs in the United States
Belgium's Claim on the River Scheldt
German Music as a Deformed Ideal

Will Suffrage Be Ratified by the U. S. Legislature?
Belgium's Murdered Steel Industry
The Irish-American Disgrace in Ireland
Is It a Christian Peace?
The Drug Disease
The Factory Denial
Official Reports vs. Some War-Rumors
(Accompanied by Enlightening Charts)
The Best of the Current Poetry

Many Illustrations, Including the Best of the Humorous Cartoons

Proving "The Digest"

You need **THE LITERARY DIGEST**—and we can prove it. Just as a newspaper cannot be read for its week's number, and you'll have all the proof necessary. One glance through a copy will convince you that it is the only way by which you can intelligently follow the world's news and learn all its important news items. Get this week's number and see if you want it.

June 7th Number on Sale Friday—All News-dealers—10 Cents

The Literary Digest

PUNK & WAGNALLS COMPANY (Publishers of the Famous *NEW Standard Dictionary*), NEW YORK

Ondanks alle alarmbellen die ze destijds deed overgaan, is de uitroeijing van meer dan honderdduizend Joden in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog vandaag grotendeels vergeten, overschaduwd door de verschrikkingen van de Holocaust. De afwezigheid ervan in geschiedenisboeken, musea en het publieke geheugen is onthutsend. Toch kunnen de pogroms van 1918 een bijdrage leveren aan het verklaren hoe die volgende golf van anti-Joods geweld mogelijk werd. Historici hebben verklaringen gezocht voor de Holocaust in christelijk-theologisch anti-judaïsme, 19de-eeuwse rassentheorieën, sociale afgunst, economische conflicten, totalitaire ideologieën, overheidsbeleid dat Joden stigmatiseerde en machtsvacuüms die ontstonden door de ineensstorting van staten.⁹ Zelden hebben ze de wortels van de Holocaust getraceerd tot het genocidale geweld tegen de Joden in dezelfde regio als die waarin twee decennia later de *Endlösung* zou beginnen. De voornaamste reden van deze vergissing is de bijzondere gerichtheid op de Jodenvervolgving in Duitsland, waar anti-Joods geweld in de decennia voor het aan de macht komen van Hitler relatief zeldzaam was, en op de nazivernietigingskampen in bezet Polen, waar de Duitse bureaucratie haar moord-

methoden moderniseerde en intensiverde. Zelfs de systematische fusillades die in Oekraïne gebruikelijk waren, werden gezien als iets dat categorisch verschilde van het soort lokale geweldsrazernij dat karakteristiek is voor pogroms. Pogroms leken, kortom, overblijfselen uit een vervlogen tijdperk.

Gedurende de afgelopen decennia zijn historici echter gaan inzien dat in de door de Duitsers bezette Russische gebieden het moorden voornamelijk werd veroorzaakt door vijandigheid jegens het bolsjewisme en het idee dat Joden daarin prominent waren – dezelfde factoren die de oorzaak waren van de pogroms van 1918-1921.¹⁰ Gedetailleerd onderzoek van de bloedbaden die plaatsvonden in Oekraïne en Polen in 1941 hebben ook de complexe manieren onthuld waarop politieke instabiliteit, sociale en etnische stratificatie en groepsdynamiek ‘gewone mannen’ en ‘buren’ in moordenaars veranderden.¹¹ Dankzij deze onderzoeken wijzen we niet alleen schuld toe aan degenen die op afstand leidinggaven zoals Hitler, abstracte politieke filosofieën als het fascisme en grote onpersoonlijke organisaties zoals de nazipartij, maar ook aan gewone mensen die beslissingen namen op lokaal niveau. Ze hebben ons eraan herinnerd dat ongeveer een derde van de slachtoffers van de Holocaust dichtbij, in de buurt van hun huizen, werd vermoord met de medewerking van mensen die ze kenden, voordat in 1942 de meeste vernietigingskampen zelfs maar begonnen te functioneren. Overlevenden van deze bloedbaden noemden ze zelfs ‘pogroms’, waarbij ze hun ervaringen koppelden aan een vertrouwd beeld. Tegelijkertijd laat een nadere analyse van de pogroms van 1918 zien dat het niet alleen etnische rellen waren die werden uitgevoerd door woedende stedelingen en boeren, maar ook militaire acties van gedisciplineerde soldaten.

Wat de Joden in Oekraïne overkwam tijdens de Tweede Wereldoorlog, heeft dus wortels in wat er slechts twee decennia eerder met de Joden in dezelfde regio is gebeurd.¹² De pogroms maakten geweld tegen Joden tot een acceptabel antwoord op de excessen van het bolsjewisme: het gewelddadig vorderen van privé-eigendom door de bolsjewieken, hun oorlog tegen religie en de arrestatie en executie van politieke vijanden. De niet-aflatende blootstelling aan bloedvergieten tijdens die vormende periode van conflicten en het opbouwen van staten, had de bevolking gewend gemaakt aan barbaarij en wreedheid. Toen de Duitsers arriveerden, opgehitst door